

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
Filosoofia ja semiootika instituut

Bakalaureusetöö

Mis on kollektiivne mälu?

Kaia Beilmann

Juhendaja: Taavi Laanpere

Tartu 2014

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Individuaalne mälu.....	6
2. Erinevad kollektiivse mälu teooriad.....	12
2.1 Halbwachs ja mälestuste täielik kollektiivsus.....	12
2.1.1. Kriitika Halbwachsi teooria suhtes.....	14
2.2. Kollektiivse mälu jaotamine kommunikatiivseks ja kultuurimäluks.....	15
2.3 Laiendatud vaimu teooria.....	17
2.3.1. Kriitika laiendatud vaimu teooriale.....	19
3. Üldised probleemid kollektiivse mälu teooriates.....	21
3.1. Subjektiivsus ja ebamäärasus.....	21
3.2. Positiivse määratluse puudumine.....	22
3.3. Indiviid ja kollektiiv.....	23
4. Kuivõrd rääkida 'kollektiivsest mälust'? Kas/kuivõrd on igasugune mäletamine sotsiaalne?.....	28
Kokkuvõte.....	34
Kasutatud allikad.....	36
Summary.....	38

SISSEJUHATUS

Käesolevas töös kavatsen selgitada, mis on kollektiivne mälu. Kollektiivsest mälust kui sellisest on räägitud juba alates kahekümnenda sajandi esimesest poolest. Alates ajast, mil kollektiivset mälu hakati uurima individuaalsest mälust eraldi nähtusena (eelkõige pärast M. Halbwachsi teose „Kollektiivne mälu“ ilmumist aastal 1950), on üha enam tähtsust omandanud mälu sotsiaalsed aspektid. Püüan selgitada kollektiivse mälu mõistet, kuna näib, et ühtne arusaam selle nähtuse asjus puudub. Teooriates, kus antud nähtust põhjalikumalt käsitletakse, võib täheldada 'kollektiivse mälu' üsna hägusat ning kohati ka vastuolulist lahtimõtestamist.

Kollektiivse mälu mõiste esineb küllaltki erinevates kontekstides, sageli on see mõiste kaasatud implitsiitselt, ilma selle tähendust selgitamata. Kollektiivse mälu mõiste võib iseenesestmõistetava nähtusena sisse tulla erinevates valdkondades, tihti on see seotud erinevate kultuurivormidega ning ajalookirjutusega. Kollektiivse mälu mõiste tuleb mängu ka seoses kollektiivse identiteediga, eriti vast rahvusliku tasandi lõikes. Parema arusaamine sellest mõistest endast tuleb seega ka identiteediküsimuste mõistmisel abiks. Siinkohal üks näide:

2013. aasta algul tekkis suur poleemika nn. uue lähenemise suhtes Eesti ajaloole, milles autorid loobuvad 13. sajandi sündmustiku käsitlemisel Eesti muistse vabadusvõitluse mõistest ning räägivad selle asemel ristsõjast. Selle poleemika käigus kerkisid esile mõisted nagu rahvuslik identiteet, rahvuslik mälu, ajaloomälu ja ka kollektiivne mälu (nt *Andres Adamson: ajaloomälu, rootsi aeg ja pärisorjus* Postimees, 20.01.2013; *Selart: ajaloolased ei pea rahvuslikku identiteeti looma* Postimees 11.01.2013). Samas jäi kogu debati käigus ebaselgeks, mida need küllaltki laiahaardelised mõisted endast täpsemalt kujutama peaksid. Debatt ise muutus aga kohati lausa tuliseks, võis selgelt mõista, et hoolimata kasutatavate mõistete teatud hägususest, sisaldas kogu temaatika midagi sellist, mis läheb inimestele vägagi korda. Ehk miski mineviku sündmuste juures on niivõrd oluline, et hoolimata märkimisväärsest ajalisest distantsist mängivad need suurt rolli ka tänapäeval. Muistne vabadusvõitlus, hoolimata sellest, kas see toimus või ei toimunud, omab teatud põhjustel praegusaja eesti rahvuse jaoks suurt tähtsust. Ehk aitab kollektiivse mälu mõiste paremini lahti mõtestada selliseid poleemikaid, seda, kuidas mineviku sündmused võivad tugevalt ka tänapäeva mõjutada.

Veel üks küsimus, mis kollektiivse mälu mõiste oluliseks teeb, on näiteks etteheide, mis aeg-ajalt saab vanemate inimeste poolt osaks noorematele – et nood ei oska teatud mineviku sündmusi piisavalt väärtustada, kuna pole ise neid sündmusi läbi elanud ning ehk seetõttu ei olegi üldse suutelised nende sündmuste tõelist tähendust mõista ega ole ka pädevad neist sündmustest rääkima. Sellised väited kõlavad küll justkui absurdset, kuid kas võib siiski leida, et neil on mingi tõepõhi all ning individuaalsed mälestused on justkui rohkem „päris“ kui need teadmised või 'mälestused', mille inimene omandab väljaspool isiklikku kogemust ning millest ta on teadlik vaid tänu teistele?

Kollektiivsest mälust räägivad paljud autorid, siinkohal võiks esile tõsta eriti Maurice Halbwachsi kui esimest 'kollektiivse mälu' teoretikut. Tema seisukohad omavad selle teema puhul suurt tähtsust ka tänapäeval. Halbwachsi ideed on leidnud palju kõlapinda, seda nii positiivsest kui negatiivsest küljest. Kuigi Halbwachs on saanud ka rohke kriitika osaliseks, tõstatavad tema mõtterearendused olulisi küsimusi kollektiivse mälu temaatikas.

Kollektiivse mälu käsitlemisel tasub tähelepanu pöörata ka John Suttoni töödele. Kuigi põhiliseks fookuseks on neis indiviidi mälu, tegeleb ta sageli ka kollektiivse mälu uurimisega. Suttoni jaoks on olulisel kohal mälu-uurimise interdistsiplinaarsus, tema töödes on läbi põimunud eelkõige filosoofia ning psühholoogia uurimismeetodid. Olulisteks kollektiivse mälu teoretikuteks on ka Aleida Assmann ning Jan Assmann; viimase teooriat lahkan selles töös ka põhjalikumalt.

Üldiselt võib öelda, et kollektiivse mälu teooriad on eelkõige seotud sotsioloogia, psühholoogia ning ajaloo valdkondadega. Mis aga puudutab konkreetsemalt filosoofiat, siis tuleks mainida ka laiendatud vaimu teooriat. Selle kohaselt on kognitiivsed protsessid, sealhulgas ka mäluprotsessid mitte ainult aju-sisesed vaid moodustuvad aju-sisese tegevuse ning keskkonna omavahelises koosmõjus. Ümbritsevas keskkonnas aga mõjutavad mälu ka sotsiaalsed tegurid ning seetõttu on ka laiendatud vaimu teooria kollektiivse mälu uurimisega seotud.

Kuna kollektiivse mälu mõistmiseks oleks vajalik teatud ülevaade mälust üldiselt, selgitan esimeses peatükis kõigepealt individuaalse mälu toimimist ning teatud mõisteid, mis mälust rääkides paratamatult mängu tulevad ning on seetõttu olulised ka kollektiivse mälu puhul. Teises peatükis tuleb kõne alla juba konkreetsemalt kollektiivne mälu ise ning selle erinevad teooriad. Selgub, et need teooriad ei kannata mitte üksnes neile omaste, vaid ka üldisemate

probleemide käes, seega järgneb kolmandas peatükis ülevaade kitsaskohtadest, mis tunduvad kaugas käivat enamikega kollektiivse mälu teooriatest. Need üldised probleemid viivad neljandas peatükis lõppjärelauseni, mis peaks vastama küsimusele, millele töö käigus on vastust otsitud – mis on kollektiivne mälu?

1. INDIVIDUAALNE MÄLU

Kõige igapäevasemas kõnepruugis peetakse mälu all silmas üksikisikute teatud psühholoogilist võimekust. Järgnevalt ülevaade sellest, millisena seda võimekust enamasti mõistetakse.

Tavakujutus näeb sageli mälu kui mahutit, mille põhiliseks funktsiooniks on informatsiooni säilitamine. Selline lähenemine aga, kus mälu võetakse kui teatud 'mahutit', kuhu salvestatud informatsioon n.ö asetatakse ning see püsib seal muutumatuna kuni väljaotsimiseni, on üsna küsitav. *Kui mälu on mahuti, on see üsna lekkiv mahuti* (Michaelian 2012: 1156). Informatsiooni säilitamine on kahtlemata mälu osaks, kuid peale selle on mälul veel teisigi ülesandeid.

Tulving defineerib mälu (kasulike) oskuste, harjumuste, informatsiooni ning teadmiste omandamise ja säilitamise võimena (Tulving 2002). Tema järgi on mälu osadeks salvestamine, säilitamine ning mälust ammutamine (*retrieval*). Sutton leiab, et mälu oluline ülesanne on mineviku kogemuste (eelkõige oleviku tarbeks) rekonstrueerimine (Sutton 2012). Mälu aitab minevikku rekonstrueerida, eelkõige oleviku eesmärke silmas pidades. Mineviku rekonstrueerimisse on hõlmatud nii meespidamine kui ka unustamine (Cubelli 2010). Unustamine on termin, mis viitab tavaliselt mälestuse kadumisele läbi informatsiooni teatava kaotamineku või hajumise mälus (Sala 2010). Unustamine võib vahel tähendada mälu ebaõnnestumist talle omase funktsiooni täitmisel, kuid mitte alati ja tingimata. Näiteks Michaelian leiab, et unustamine on mälusüsteemis otstarbekohane vajadus (Michaelian 2012). Sellist vajadust pole täheldanud üksnes kaasegsed psühholoogiateadusest mõjutatud autorid – ka näiteks Nietzsche räägib unustamisega seoses mäletamise horisondist, mis on vajalik üksikisiku puhul. 'Horisont' tähendab tema jaoks seda, et teatud asjad unustatakse, teatud asjad aga mitte, horisont märgibki unustamise piiri. Kui inimesel puudub horisont ehk teatav piiratus, piisav unustamise võime, siis ei ole ta võimeline saavutama õnnelikkust – unustamine on Nietzsche jaoks tarvilik tingimus õnnelikkuse saavutamisel (Nietzsche 1997: 63).

„Unustamine“ võib omada kahte oma intensiivsusest erinevat tähendust – mõningatel juhtudel on unustamine lõplik ehk „kadunud“ informatsiooni pole enam võimalik taastada,

paljudel juhtudel aga on tegemist ajutise võimetusega meenutada, meenutamise ebaõnnestumine. Alati ei pruugi küll olla võimalik aru saada, kas tegu on ajutise või lõpliku unustamisega – ka korduv ebaõnnestumine erinevate meenutamise ajendite korral ei tõesta samas, et informatsioon oleks mälust lõplikult kadunud (Tulving 2002: 106).

Individuaalse mälu mõistmisel on võimalikud erinevad lähenemised selle suhtes, mis informatsiooniga mälus juhtub. Ühine on see, et mälu omistatakse säilitamisfunktsiooni – mälu talletatakse informatsiooni. Kuid arusaamad, mis talletatud informatsiooniga juhtub ning kuidas seda mälust 'kätte saadakse' ehk siis ammutatakse, on erinevad. Üks lähenemine leiab, et mälu on protsess, milles informatsioon salvestub teatud mälujälgedena. Mälujäljed vastutavad ühtlasi nii vaimse sisu aja jooksul säilimise eest kui ka meenutusseisundite tekkimise eest (Bernecker 2012). Mälujälgi võib Berneckeri järgi seletada nii vaimselt kui füüsiliselt – vaimsed on need seetõttu, et säilitavad vaimset sisu ning füüsilised, kuna nad on sünapside juures olevad struktuuralsed modifikatsioonid, mis mõjutavad seda, kui kergesti närvisüsteemi neuronid saavad üksteist aktiveerida. Vaimses mõttes on mälujäljed justkui dispositsionaalsed uskumused (*dispositional beliefs*) või uskumus-eelsed olekud (*subdoxastic states*), sõltuvalt sellest, kas need talletavad mõistelist või mitte-mõistelist sisu (Bernecker 2012: 133). Mälujälgedeta ei oleks võimalik seletada põhjuslikku seost mineviku ja oleviku vaimusündmuste vahel. Põhjusliku seose olemasolu aga tagab selle, et inimese vaimuelu ei oleks määratud ainult teda hetkel ümbritseva keskkonna ning organismi koheste vajadustega (Sutton 2012).

Kuna psühholoogias leitakse, et informatsiooni säilitatakse neuronitevahelise ühenduse tugevuse läbi, leiab Bernecker, et mälujäljed ei ole mitte diskreetsed vaid hajutatud: selleks et selgelt midagi mäletada, ei ole vajadust mäletatavat eraldi säilitada, kuna iga mälusisu on hajutatud paljude närvisüsteemi osade vahel. Mõningad varasemad lähenemised võtsid mälujälgi kui midagi konkreetset (nn 'diskreetsed mälujäljed'), kas siis kui kujutisi, ideid vms, mis sarnanevad otseselt objektidele, mida nad kujutavad (Sutton 2012). Tänapäeval on aga üldlevinud seisukoht, mida kirjeldab Bernecker – et mälujäljed on närvisüsteemi osade vahel hajutatud; ei püüta leida vastavusi konkreetsete säilitatud vaimusisude ning selgelt lokaliseeritavate ajustruktuuride vahel.

Mälu võib võtta kui konstruktiivset protsessi (Sutton 2012). Mälu kui konstruktiivne protsess tähendab seda, et mälus säilitatud vaimusisu ei ole igal ajahetkel meeldejätmise ning meenutamise vahepeal kusagil diskreetses esemes olemas, vaid konstrueeritakse säilitatud elementidest ning meenutamise ajenditest tulenevalt. See tähendab, et sellel, mida mäletatakse, on erinevaid tõlgendusvõimalusi, lõpptulemus sõltub suuresti kontekstist, mille raames mäletatakse. Konstruktiivne lähenemine on tunnetus- ning arengupsühholoogias laialt levinud (Sutton 2012). Sellist lähenemist on võimalik siiski mälujägede teooriaga ühildada, juhul kui mitte läheneda mälujäljele kui millelegi konkreetsele (n.ö diskreetne objekt) ehk kui ei ole tarvilik, et algne kogemus tagaks täielikult mälujälje sisu või et mälujälj tagaks sellest tekkiva mälestuse sisu täielikult (Sutton 2012).

Sutton leiab, et mälu üks iseloomulikumaid omadusi on plastilisus, paindlikkus. See paindlikkus eristab inimeste kognitiivseid süsteeme praegustest arvutitest, kuna arvutites säilitatavate failide sisu jaoks on oluline, et need säiliks täpselt samal kujul nagu nad talletatakse, kuid inimmälu toimub informatsiooniga talletamisperioodi ajal sageli erinevaid ümberkohandamisi (Sutton 2012), inimmälu ei püsi mälestused 'paigal'.

Semantiline ja episoodiline mälu

Oluline oleks välja tuua ka semantilise ja episoodilise mälu eristus (Tulving 2002). Semantiline mälu on sümbolite abil esitatavad faktiteadmised, episoodiline mälu aga seotud inimese isikliku elu sündmustega. Episoodilises mälus tajutakse sündmuse isiklike ja tõestena, reaalselt minevikus toimunutena (Tulving 2002: 37), semantilise mälu puhul vastavat informatsiooni isiklikuna ei tajuta. Nii semantiline kui episoodiline mälu püüdlevad tõe poole, nagu ütleb Tulving (2002), nii semantilistel kui episoodilistel mälestustel on tõeväärtus.

Semantilise mälu puhul ei ole vajalik mälestuste seostamine sündmustega, mis mälestuse tekkimist põhjustasid – nende mälestuste sisuks on üldised teadmised, mis ei pruugi omada nende sündmustega seoseid. Episoodilises mälus aga on mälestust põhjustavad sündmused ka lahutamatu mälestuse endaga seotud (Bernecker 2012). Episoodilise mälu puhul tuvastatakse ka mälestust põhjustava sündmuse aeg ja koht – Tulvingu järgi kogub episoodiline mälu infot ajaliselt märgistatud sündmuste ning nende ajalis-ruumiliste suhete kohta (Tulving 2002: 114).

Tulving räägib 'mäletamisest' just episoodilise informatsiooni meeldetuletamise puhul ning kasutab semantilisest mälust ammutatud teadmiste kohta mõistet 'teadma'. Tavakeeles käsitletakse neid kahte mäluvormi küll ühesuguselt ning kasutatakse nii 'teadmist' kui 'mäletamist' paralleelselt mõlema kohta rääkimiseks. Tulving aga leiab, et 'teadmine' ja 'mäletamine' on kaks erinevat mälusüsteemi, mis, kuigi teatud määral omavahel sarnased, on olemuslikult siiski erinevad. Ta toob näite teatud amneesiajuhtumist, mille puhul inimene kes pole võimeline mäletama midagi isiklikult kogetud, kuid tema üldised teadmised maailma kohta on küllaltki laialdased (Tulving 2002: 159).

Mälu puhul on mitmeid aspekte, mille eristamine on selguse huvides vajalik. Kõik need aspektid märgivad mälu protsesside eri külgi.

Mälestuse eristumine mälust

Termin "mälestus" on eesti keeles mitmetähenduslik, kuigi igal juhul tähistatakse sellega osa mälus toimuvast, täpsemalt osa mälu sisust. See on teatavat laadi informatsioon mineviku kohta, mida mälu talletab. Mälestus tuleb esile mäletamise aktis, meeldetuletamise kaudu. Osade mälujälgede teooriate puhul on mälestus midagi konkreetset, see avaldub mälujälje kui teatud sisemise representatsiooni kaudu, meeldetuletamise protsessis tuleb see representatsioon esile. Nende teooriate puhul olekski siis mälestus mälujälg.

Kui järgida lähenemist, mida soovib Bernecker (2012) ning milles mälujälg on hajutatud, mitte ühtne, ei saa öelda, et mälestus samastuks mälujäljega. Mälujälg on küll mälestuse tekkimiseks vajalik, kuid ei vasta üks-üheselt mälestuse sisule. Sellise lähenemise puhul võib öelda, et mälestus moodustub mälujälje kaudu teatud konstrueerimisprotsessis. Mälestus ei ole eelnevalt 'valmis' vaid kujuneb lõplikult alles mäletamise aktis, ümbritseva konteksti mõjudes.

Mäletamine, mälu usaldusvärsus

Tunnetus- ning arengupsühholoogias on üldiselt konsensus, et mäletamine on konstruktiivne protsess (Sutton 2012). Konstruktiivsus ei tähenda seda, et mälu täpsus, kuigi kahtluse alla seatud, oleks täiesti võimatu või isegi ebatõenäoline. Sõnasõnaline meeldetuletamine ning ning teised täpse reproduktsiooni vormid ei ole edukaks mäletamiseks

tavaliselt isegi mitte vajalikud (Sutton 2012). Konstrueerimine, kuigi see tähendab teatud tõlgendamist, ei tähenda, et konstrueeritud mälestused peaksid olema valed. Mälestuste konstrueerimine ehk tõlgendamine ei pea seostuma tingimata eksimisega või ebausaldusväärusega, ka tõe vastavad mälestused on konstrueeritud (Sutton 2012). Samas on mälestuste 'täpsus' ning 'usaldusväärsus' ka kontekstist sõltuvad. Kuigi 'tõde' ei ole mälus täiesti saavutamatu, võib tõesid olla rohkem kui üksainus. Näiteks võib üht konkreetset sündmust mäletada mitmel eri viisil, see oleneb nii mäletaja rollist sündmuses kui ka sellest, mis kontekstis ta seda meenutab (näiteks võib ta üksi olles mäletada seda ühel viisil, kellelegi teisele sündmusest jutustades aga meenutada teistsuguseid aspekte). Tõeni jõudmine ei ole ka mäletamise ainus eesmärk.

Sutton leiab, et mälu tõe-vastavus võib olla probleem, kuna mäletamise akt on mõjutatud paljude tegurite poolt ning iga mälestus on justkui mitu erinevat mälestust (ehk siis on ühel mälestusel erinevaid variatioone, mille esiletulek sõltub mäletamise kontekstist), ka ei ole peaaegu mitte kunagi otsest üleminekut mingist mineviku kogemusest n.ö sisemiselt säilitatava ühiku kaudu selgelt defineeritud meenutus-momendini. Ta leiab, et mäletamine protsessina on konteksti suhtes tundlik tegevus ning seda mõjutavad paljud olevikus eksisteerivad faktorid, mis on sõltumatud mineviku sündmuste endi vahendatud 'jääkidest' (Sutton 2012) – et see informatsioon, mis on mälus mineviku sündmustest olemas, teeb mäletamise aktis läbi tõlgendamisprotsessi, mille lõpptulemus sõltub suurel määral kontekstist, mille raames mäletatakse.

Mäletamise sisu ja mäletamise akti eristus

Mäletamise sisuks on mälus leiduv informatsioon. Kuna aga see informatsioon on (re)konstrueeritav (Sutton 2012), on lisaks mälu sisule oluline ka mäletamise protsess ise, mäletamise akt, mille kaudu tuleb mälu sisu esile. Kui aga mäletamisprotsess on kontekstist sõltuv ning selle protsessi ajal mõjutavad mälu suuresti olevikus esile kerkivad faktorid, siis oleneb mäletamise aktist mäletamise sisule antav tõlgendus. Mäletatavat informatsiooni (mäletamise sisu) võib tõlgendada erinevalt, seetõttu on vajalik eristada seda, mida mäletatakse, sellest, kuidas mäletatakse ehk sellest, kuidas mälu sisu tõlgendatakse teataval hetkel mäletamise aktis.

Meeldetuletamine/meenutamine on protsess, mille käigus mälus „otsitakse“ vajalikku informatsiooni. See, mis 'tuleb meelde', võib aga olla vägagi erinev sellest, mida otsitakse – mälestused ei püsi sellisena nagu nad 'meelde jäetakse'. See tuleneb mälu konstruktiivsusest (Sutton 2012). Võimetus midagi meelde tuletada ei pruugi tähendada seda, et see on unustatud. Võib öelda, et korduv meeldetuletamine 'tugevdab' mälestust, muudab selle unustamise suhtes kindlamaks. See seostub mälu (re)konstruktiivsete tegevustega – minevikku on vaja 'taastoota', et see mälust ei kaoks.

2. ERINEVAD KOLLEKTIIVSE MÄLU KÄSITLUSED

Kollektiivne mälu kui mõiste on kohati problemaatiline. Erinevad teoreetikud on kollektiivsele mälule vägagi erinevalt lähenenud ning 'kollektiivse mälu' mõiste alla on koondunud erinevaid ilminguid (Bernecker 2012). Kuigi lähenemisi on erinevaid, on ühiseks jooneks siiski see, et kollektiivne mälu on mäluvorm, mis on seotud suurema hulga indiviididega (grupi, kollektiiviga) ning nende indiviidide kaudu grupiga jagatud (Roediger et al. 2008: 30)

Olick jagab kollektiivse mälu teooriad kaheks. Neist esimesed on individualistlikud ehk 'kogutud mälu' (*collected memory*) teooriad. Nende kohaselt on kollektiivne mälu pelgalt üksikisikute mälestuste summa, 'kollektiivne mälu' ei ole mingisugune omaette, individuaalsetest mälestustest kuidagi eraldatav tervik. Selliste teooriate puhul on keskseks üksikisik: ainult üksikisikud saavad mäletada, olgu siis üksi või koos teistega (Olick 1999).

Teist tüüpi teooriad on n.ö 'tõelise kollektiivse mälu' (*collective memory*) teooriad, kollektivistlikud käsitlused. Kollektivistlike käsitluste kohaselt moodustub kollektiivne mälu küll üksikisikute mälestustest, kuid moodustab siiski neist eraldiseisva terviku, mida ei saa lahti võtta ja taandada üksikisikute mälestustele, tegemist on millegi eraldiseisvaga (Olick 1999).

2.1 Halbwachs ja mälestuste täielik kollektiivsus

Kollektiivset mälu hakati individuaalsest mälust eraldi nähtusena uurima eelkõige pärast M. Halbwachsi teost „*The Collective Memory*“ (1950). See 20. sajandi esimese poole sotsioloog arendas suuresti välja kollektiivse mälu kontseptsiooni. M. Halbwachs, kes kollektiivsest mälust rääkides peab silmas kollektiivseid mälestusi, väidab, et mälu (ehk siis mälestused) saavadki olla vaid kollektiivsed, et individuaalne mälu on pigem üks vaatenurk kollektiivsele mälule. Tema kohaselt koosneb kollektiivne mälu inimeste individuaalsetest mälestustest, mis on kõik mõjutatud mingisuguste sotsiaalsete gruppide poolt (Halbwachs 1980).

Halbwachsi teooria kollektiivsest mälust ei kuulu päriselt ei individualistliku ega

kollektivistliku jaotise alla. Teatud määral on tema jaoks keskne just üksikisik, kelle kaudu kogu mäletamine toimub. Samas aga on kollektiivne mälu ka omaette tervik, mis ei moodustu ainult individuaalsetest mälestustest vaid on neist teatud määral justkui iseseisev – Halbwachs ütleb teisel, et grupp ise kui selline omab mäletamisvõimet (Halbwachs 1992: 54).

Halbwachs väidab, et mälu on alati kollektiivne, et puhtalt individuaalset mälu ei saa eksisteerida, kuna inimene kuulub alati mingisse sotsiaalsesse gruppi. Sinna kuuludes võtab ta omaks grupi seisukohad, samastub grupiga. Seetõttu on ta grupi poolt määratletud. Kuna neid gruppe, kuhu kuulutakse, on alati rohkem kui üks, segunevad erinevate gruppide mõjud inimeses. Kuna need koosmõjud võivad omavahel väga keerukalt läbi põimuda, nii et on raske aru saada, kust millised mõjud tulevad, tundubki inimesele, et see, mida ja kuidas ta mäletab, on tingitud vaid temast ja on vaid talle kuuluv. Tegelikult aga toimib mälus erinevate sotsiaalsete tegurite keerukas koosmõju, mis jätab inimesele mulje individuaalsusest, kuna erinevaid algmõjusid ei suudeta tuvastada. Seega, individuaalset mälu ei ole olemas, mälu on alati mõjutatud mingitest sotsiaalsetest teguritest. Isegi kui inimene on üksi, mõjutab teda siiski pidevalt tema kuuluvus mingisse sotsiaalsesse gruppi.

Halbwachs suuresti samastab mälu ja mälestused, seega väites, et mälu ei ole kunagi puhtalt individuaalne, peab ta silmas seda, et mälestused ei ole kunagi puhtalt individuaalsed, need on alati teatud määral kollektiivsed, seotud gruppidega, kuhu inimene kuulub. Tihti pole vaid sotsiaalne mõju mälestustes nähtav, kuna omavahel on segunenud liialt palju mõjutusi. Seega, rääkides mälust, peab Halbwachs silmas peamiselt mälestusi (ja teatud määral ka mäletamist kui akti), mitte aga ülejäänud mälu protsessi. Siiski on vaid üksikisikud (küll üksikisikud kui grupiliikmed) need, kes mäletavad. Mälestused kuuluvad küll üksikisikule ja on teatud määral eripärased, sõltuvalt n.ö nende kandjast, kuid ükski inimese mälestus ei ole tema individuaalne mälestus vaid osaliselt alati jagatud ülejäänud grupi/gruppidega (kuna mälestus on tekkinud grupi/gruppide mõjul). Grupp ise on kõikide temasse kuuluvate üksikisikute mälestuste kandja, seega teatud summa nendest üksikisiku poolt erinevalt tunnetatavatest, kuid siiski kattuvatest mälestustest.

Kuna Halbwachs peab mälust rääkides silmas peamiselt vaid mälestusi, ehk 'mälu' on siinkohal kogum mälu pilte, samuti lähtub eelkõige üksikisikust – grupp on küll väga oluline üksikisiku mõjutajana, kuid mäletamisprotsess toimub siiski üksikisiku kaudu, siis võiks

öelda, et tema teooria on eelkõige individualistlik ehk 'kogutud mälu' teooria. Samas aga tekib selles individuaalses kollektiivsete mõjudega mälestuste mäletamise protsessis ometi kollektiivsele mälule teatud lisaväärtus, mida päriselt indiviididele taandada ei saa – seeläbi, et kollektiivne mõju on individuaalsetes mälestus niivõrd oluline ning kollektiivsete mõjudeta individuaalset mälu justkui olla ei saagi, jõuab Halbwachs seisukohani, et ka grupp kui selline on võimeline mäletama ning talle saab omistada mälu (Halbwachs 1992: 54).

2.1.1. Kriitika Halbwachsi teooria suhtes

Halbwachsi teooria suhtes on esitatud mitmesugust kriitikat. Näiteks Ricoeur (2006) märgib, et mäletamine/meeldetuletamine kui protsess on individuaalne, enda mälestusi endale meelde tuletades ei ole tegevusse haaratud ühtegi sotsiaalset gruppi, mäletamise akt, (ka juhul kui mäletamise sisu on ehk kollektiivsete mõjutustega), on läbinisti individuaalne, üksikisikule kuuluv. Ka siis kui mälestused ise on sotsiaalsed, muutuvad need konkreetses isikus individuaalseks. Ricoeur leiab, et Halbwachs langeb siin vastuoludesse – olles küll väitnud, et mäletavad üksikisikud (ja seetõttu on mäletamise akt individuaalne), jõuab ta hiljem vastandliku seisukohani, rääkides mälu üldisest kollektiivsusest.

Selle etteheite hindamiseks tuleks meenutada akti ja sisu eristust. Halbwachs, rääkides kollektiivsest mälust, peab silmas kollektiivseid, kollektiivselt jagatud mälestusi, mis on mäletamise sisu. Ricoeur aga peab olulisemaks hoopis mäletamise akti ehk siis protsessi, mille käigus mäletamise sisu esile tuleb. Mäletamise sisu ja akt on ühe ja sama protsessi erinevad aspektid, üks neist on protsess ise kui tegevus ja teine on protsessi sisu. Halbwachs ei huvitu protsessist, tema jaoks on peamine protsessi sisu. Ricoeuri kriitika Halbwachsi suhtes tekib peamiselt seetõttu, et Ricoeur, rääkides mälust, peab eelkõige silmas mäletamise akti kui protsessi, Halbwachs aga mäletamise sisu ehk mälestusi. Ricoeuri kriitika on pigem kriitika Halbwachsi mõistete kasutamise suhtes kui kriitika Halbwachsi öeldu sisu kohta – ta ei eita mälestuste kollektiivsust. Kuigi mõlemad kasutavad mõistet 'mälu', räägivad nad selle erinevatest aspektidest.

Lisaks heidab Ricoeur Halbwachsile ette, et too läheb oma teooriaga mälestuste üldisest kollektiivsusest liiga kaugele ning jõuab seisukohalt „keegi ei mäleta üksi“ seisukohani, mis

väidab, et üksikisik ei ole autentne subjekt, kellele mälestusi omistada (Ricoeur 2006: 122).

Gedi ja Elam toovad välja, et Halbwachs ei töötanud välja „kollektiivse mälu“ mõiste teoreetilisi aluseid ega defineerinud seda selgelt. Nad leiavad, et kuigi Halbwachsi jaoks on kõik mälestused kollektiivsed, individuaalseid mälestusi ei eksisteeri, ei loo ta selget teooriat sellest, kuidas kollektiivsed mälestused tekivad. Pigem kirjeldab Halbwachs, kuidas üksikisik meenutab mineviku sündmusi alati teatud sotsiaalsete gruppide raamistikus. Nende autorite väitel hägustub individuaalse ja kollektiivse mälu vaheline dihhotoomia, mis on Halbwachsi lähtepunktiks, täielikult ning need kaks mõistet sulavad lõpuks ühte (Gedi, Elam 1996: 37). Millestki taolisest räägib ka Ricoeur, kes leiab, et teatud määral Halbwachsi lõppjärelendus mälestuste üldisest kollektiivsusest justkui tühistab tema töö alguspunkti, kus ta räägib mäletamisprotsessi individuaalsusest (Ricoeur 2006).

Gedi ja Elami sõnul on Halbwachs vältinud põhiprobleemi, mis tõstatub tema töös ning pole seletanud, kuidas üksikisiku teadvuse unenäolaadsed kujutluspildid muutuvad sotsiaalsetes raamistikutes stabiilseteks, ratsionaalseteks, rekonstrueeritud kontseptsioonideks ehk nende arvates on küsitav, kuidas muutuvad 'toored' kujutised ratsionaalseteks konstruktsioonideks (Gedi, Elam 1996: 38) pelgalt indiviidilt indiviidide grupile ülemineku tõttu. Ehk siis ei ole selge, kuidas mälestused ei saa ilma kollektiivsete mõjudeta selgelt esile tulla ning jäävad individuaalses teadvuses vaid ebamäärasteks kujutisteks nagu väidab Halbwachs. Kuidas mälu, mis nende kohaselt on inimeste kõige isiklikum vaime funktsioon, kaotab väljaspool sotsiaalset konteksti tähenduse? Puhtalt isiklikud meenutused võivad ette tulla justkui vaid ühiskonnast „isoleeritud“ üksikisiku puhul ning sel juhul pole tegemist ka selgete meenutustega vaid teatud häguste kujutluspiltidega (Gedi, Elam 1996).

Fentress ja Wickham leiavad, et Halbwachsi teooriat järgides tekib paratamatult probleem suhestumisel üksikisikusse. Nimelt – kuidas, üksikisiku teadliku elu kollektiivset külge väärtustades samas mitte taandada indiviidi n.ö roboti tasemele, kes passiivselt kuuletub kollektiivsele tahtele, mis on muutunud teatud määral tema osaks (Fentress, Wickham 1992: IX).

2.2. Kollektiivse mälu jaotamine kommunikatiivseks ja kultuurimäluks

J. Assmann leiab, et mõiste 'kollektiivne mälu' oleks parem jagada kaheks erinevaks mõisteks: kommunikatiivne mälu (informaalne) ja kultuurimälu. Neist kahest eristub veel ajalugu kui teadus, kuna ajalool puudub seos kollektiivse minapildiga. Assmann nimetab kommunikatiivseks mäluks kollektiivse mälu ilminguid, mis põhinevad eranditult argisuhtlusel. Argisuhtluse all peab ta silmas inimeste omavahelist suhtlust igapäevastes olukordades. Tema sõnul on see, mida Halbwachs kollektiivseks mäluks nimetab, just nimelt kommunikatiivne mälu (võib eeldada, et Assmann peab siin silmas väiksemate rühmade omavahelist suhtlust ning selle käigus tekkivaid mälestusi). Argisuhtlust ning seega ka kommunikatiivset mälu iseloomustab suur umbmäärasus, laialivalgumus, organiseerimatus, samuti ka rollide suur paindlikkus – jutustaja ja kuulaja rollid vahetuvad sageli (Assmann 1995: 126). Assmann võtab omaks Halbwachsi seisukoha, mille kohaselt üksikisiku mälu on sotsiaalselt vahendatud ning rühmaga seotud.

Seda kollektiivse mälu osa, mis ei põhine inimeste omavahelisel igapäevasel suhtlusel, nimetab Assmann kultuurimäluks. Kultuurimälu on seotud objektiviseeritud kultuuri vormidega. Assmann ütleb, et ka objektiviseeritud kultuuril on mälu vorm. Kultuurimälu kaudu väljendub mineviku saatuslike sündmuste mälestus, seda läbi kultuuriliste vormide (tekstid, riitused, mälestusmärgid) ning institutsionaliseeritud kommunikatsiooni (Assmann toob näiteks religioonitoimingud nagu retsiteerimine, pühitsemine) ehk läbi mälu kujundite (Assmann 1995: 129). Need mälu kujundid tagavad rühmale teatud teadmiste varu, millest rühm ammutab teadlikkuse oma ühtsusest ja eripärast ehk need aitavad ülal hoida grupi identiteeti.

Kultuurimälu horisont ei nihku koos olevikuga edasi, erinevalt kommunikatiivsest mälu, mille ajaline horisont on piiratud, Assmanni sõnul umbes 80, maksimaalselt 100 aastaga. Horisont märgib siin teatud piiri mäletamisele, punkti, millest edasi mälestused juba hääbuma hakkavad. 80-100 aastane ajaline horisont tähendab kommunikatiivse mälu puhul seda, et selle aja jooksul sealsed mälestused kaotavad oma tähenduse ning unustatakse. Nihkuv ajaline

horisont aga tähendab, et pidevalt tekivad juurde uued mälestused, mis on teatud aja olulised ning seejärel kaovad. Kultuurimälu puhul on horisondiks aga teatud fikseeritud punktid, mida Assmann nimetab mälu kujunditeks: *mineviku saatuslikud sündmused, mille mälestust hoitakse elus kultuuriliste vormide ja institutsionaliseeritud kommunikatsiooni abil* (Assmann 2010: 1779).

Kultuurimälu tunnusteks on identiteedi konkreetsus ehk seotus rühmaga; rekonstruktiivsus (rekonstrueerib minevikku ehk seostab seda olevikuga); vormi olemasolu; organiseeritus (kommunikatsiooni institutsionaalne kindlustatus ja kultuurimälu kandjate spetsialiseerumine); siduvus (seotus rühma normatiivse minapildiga); refleksiivsus. Kultuurimälu kui kollektiivselt jagatud teadmine, millele toetub rühma teadlikkus oma ühtsusest ja eripärast, on oma sisult erinev nii kultuuriti kui ajastuti. Varieerub juba üldine suhtumine ajaloosse ning minevikku, seega ka mäletamise funktsiooni üldse. Teatud sotsiaalsete rühmade puhul on näiteks mineviku mäletamise ajendiks hirm, et selle eeskujust kaldutakse kõrvale, teisel aga, vastupidiselt, hirm, et minevikku võidakse korrata (Assmann 1995: 133). Teine ajend haakub näiteks Ricoeuri seisukohaga, et kogukondade kollektiivne identiteet põhineb suuresti vägivaldsetel sündmustel, seega on kollektiivne mälu justkui vägivaldsete puhangute, haavade ning armide säilitaja (Ricoeur 2002: 8).

Kultuurimälu mõiste lisamisega kollektiivse mälu teooriasse tahab Assmann kollektiivse mälu mõistesse sisse tuua ka selle osa, mis tema sõnusti Halbwachsi teooriast välja jäi – see on objektiviseeritud kultuuri vormid, mida Halbwachs juba ajaloona käsitleb (Assmann 1995: 128). Assmanni kohaselt on see nii tõenäoliselt seetõttu, et objektiviseeritud kultuuris justkui kaob selline seotus rühma ning olevikuga, mis on olemas elavas kommunikatsioonis. Ta tahab rõhutada, et selline seotus rühma ning rühma identiteediga on aga kindlasti ka objektiviseeritud kultuuris olemas samamoodi nagu teises kollektiivse mälu osas, kommunikatiivses mälus (Assmann 1995).

2.3 Laiendatud vaimu teooria

Laiendatud vaimu teooriat võib mõista samuti teatud tüüpi kollektiivse mälu teooriana,

kuna selle kohaselt toimivad mälu protsessid ümbritseva keskkonna ning seega potentsiaalselt ka teiste inimeste, sootsiumi abil (Clark, Chalmers 1998). Teooria väidab, et kognitiivsed protsessid on teatud hübriidid, mis moodustuvad osaliselt ajus toimuvatest protsessidest ja osaliselt ümbritsevas keskkonnas toimuvast. Ehk siis väidetakse, et vaimuseisundid ei koosne mitte ainult subjekti sisemistest seisunditest vaid ka objektidest, väärtustest ja sündmustest subjekti ümbritsevas keskkonnas ning samuti ka keskkonna ja siseseisundite vahelisest suhtest.

Laiendatud vaimu teooria võiks liigitada pigem „kogutud“ kollektiivse mälu teooriate alla, kuna individuaalse mälu interaktsioonis keskkonna ja sootsiumiga ei teki juurde mingisugust n.ö lisaväärtust. Võib öelda, et kollektiiv saab olla küll individuaalse mälu „laiendajaks“, andes seega üksikisikute mälule sotsiaalse mõõtme, kuid antud protsessis ei teki selle kollektiivse elemendi lisandumise tõttu omaette „kollektiivset mälu“ vaid pigem midagi „kogutud mälu“ laadset (Olick 1999), kuna hoolimata sellest, et lisaväärtust ei teki, siis mälu ikkagi muutub teatud määral sotsiaalselt jagatuks.

Clark ja Chalmers kirjeldavad hüpoteetilist Otto ja Inga juhtumit. Ingal on normaalselt funktsioneeriv bioloogiline mälu, Ottol aga Alzheimeri tõbi ning seetõttu on peab ta lootma keskkonnas leiduvale informatsioonile, mis aitaks tal oma elu struktüreerida. Ottol on märkmik, kuhu ta informatsiooni üles kirjutab, seda märkmikku kannab ta alati kaasas. Nii Otto kui Inga tahavad minna ühte muuseumi teatud näitusele. Inga tuletab meelde, mis aadressil muuseum asub ning läheb sinna. Otto aga vaatab aadressi järele oma märkmikust. Clark ja Chalmers leiavad, et mõlemad juhtumid on analoogsed, nii Inga kui Otto uskusid, et saadav informatsioon, mille nad said vastavalt mälust ja märkmikust, oli tõene, ning et nad uskusid seda juba enne informatsiooni meelde tuletamist/üles leidmist. Seega, Otto jaoks täidab märkmik sama rolli, mis Inga jaoks tema bioloogiline mälu, vahe on ainult selles, et Inga mälu on tema sees, Otto oma aga temast väljaspool (Clark, Chalmers 1998). Märkmikunäite abil tahavad Clark ja Chalmers näidata, et mälu ei ole vaid inimese peas toimuv protsess, selle saab üle kanda ka keskkonnale, keskkond saab aidata inimesel mäletada. Laiendatud vaimu teooria kohaselt ei ole niisiis vaimuseisundid (sealhulgas ka mäletamisega seotud) piiratud üksikisikuga, need haakuvad ka ümbritsevaga, võib öelda, et ümbritsev keskkond saab vaimuseisundite (seega ka mäletamisega seotud seisundite) osaks

ning vastupidi.

Näiteks Halbwachsi kollektiivse mälu teooria puhul ei saaks väita, et indiviidi mäletamisseisundid kuidagi ümbritseva osaks saaksid. Kuigi mõned kriitikud justnagu süüdistavad Halbwachsi kollektiivse ja individuaalse mälu piiride hägustamises ning nende ühte sulatamises (Gedi, Elam 1996) on see siiski kriitika eelkõige Halbwachsi mõistekasutuse ning tema enesele vastu rääkimise suhtes, sest Halbwachsi teorias ei saa indiviidi mäletamisseisund iseenesest keskkonnaga ühte sulada, see mäletamisseisund on vaid mõjutatud keskkonna (sootsiumi) poolt.

2.3.1. Kriitika laiendatud vaimu teooriale

Laiendatud vaimu teooriale on samuti väga erinevaid vastuväiteid. Üht tüüpi vastuseis on selline, mis väidab, et inimvaim on ikkagi olemuselt miski, mis ei saa seguneda ümbritseva keskkonnaga. Samas on ka kriitikat, mis läheneb laiendatud vaimu teooriale hoopis teisest küljest.

Gallagher ning Crisafi leiavad, et laiendatud vaimu teooria on liiga piiratud ning laiendatud tunnetusena peaks käsitlema ka institutsioone – sotsiaalseid, hariduslikke ja õiguslikke institutsioone, kuna need institutsioonid on jagatud vaimsete protsesside käigus tekkinud ning neid kasutatakse ka teatud viisil kui instrumente, probleemide lahendamiseks või käitumise kontrollimiseks (Gallagher, Crisafi 2008). Nad leiavad, et laiendatud vaimu teooria on ikkagi teatud määral piiratud kartesiaanliku arusaamaga tunnetusest – et tunnetusena läheb arvesse vaid see, mis toimub peas. Teorias sisaldub arusaam, et protsess, mis toimub väljaspool pead, loeb kognitiivse protsessina vaid siis kui põhimõtteliselt oleks võimalik selle toimumine (vähemalt ettekujutuses) ka peas. Selline lähenemine näitab tunnetust põhimõtteliselt ikkagi kui peas toimuvat. Autorid leiavad aga, et kuigi institutsioonide toimimisprotsesse ei saa ette kujutada kui peas toimuvaid, saab siiski väita, et need on osa laiendatud tunnetusest (Gallagher, Cristafi 2008).

P. Loader toob välja, et laiendatud vaimu teooria toetub üsnagi objektiviteeritud käsitlusele bioloogilisest mälust – käsitlus, mille puhul on mälu justkui teatud mahuti, milles säilitatakse teatud hulka uskumisi, millele inimene omab „ligipääsu“ samamoodi nagu näiteks mõne kapi

sisule (Loader 2013: 169). Loader toob välja Suttoni vastulause sellise käsitluse suhtes, mis ütleb, et just selline lähenemine mälu teeb laiendatud vaimu teooria ebaveenvaks, kuna bioloogiline mälu ning säilitamisviisid, mida pakuvad välised vahendid, on väga erinevad. Ta ütleb, et välise vahendite säilitamisviisid on passiivsed, stabiilsed ning sõltumatud meediumist ja kontekstist, samas aga mälu aga neile vastupidiselt aktiivne, rekonstruktiivne ning sõltuv nii meediumist kui kontekstist (Loader 2013: 171). Nii Sutton kui ka Michaelian (2012) vaidlevad just sellise mälu objektiseeriva eelduse vastu, mis laiendatud vaimu teoorias sisaldub. Michaelian leiab, et kuna unustamine on loomulik osa mälestusest, ei saa öelda, et näiteks märkmik (Otto puhul) saaks olla tõelise mälu näide (Michaelian 2012).

Suttoni ja Michaeliani põhiväide on, et kuna (episoodiline) mälu on suurel määral rekonstruktiivne ning seda ei saa võtta vaid mahutina, kus asju säilitatakse ning seejärel vastavalt vajadusele välja võetakse. Clark väidab sellele vastu, et kuigi säilitatud informatsiooniga võib mälestus juhtuda nii mõndagi kummalist, ei muuda see fakti, et informatsiooni ikkagi säilitatakse ning otsitakse välja, et see aitaks suunata arutluskäike ja käitumist (Loader 2013: 172). Seega ei ole tema jaoks oluline, et bioloogiline mälu ning välised informatsiooni säilitajad toimivad erinevalt, kuni nende vahel on 'piisav funktsionaalne sarnasus' (Loader 2013: 172).

Sutton pooldab tugevat rekonstruktiivsust, mille kohaselt ei ole tingimata vaja, et miski, mis läheks arvesse kui mälestuse 'sisemine asendaja', oleks sündmuse ja selle mälestamise vahel mälestus säilitatud (Loader 2013: 173) – ehk mälestus ei ole eelnevalt 'valmis' vaid saab oma kuju alles mälestamise aktis. Ka Clark ei ole sellise seisukoha vastu, nii et ei laiendatud vaimu teoreetikud kui ka kriitikud ei leia kokkuvõttes, et mälu oleks täielikult mahuti/säiliti. Loader ise soovib seisukohta, et mälu ei ole üldse mitte mahuti vaid hoopis teatud tüüpi tegevus.

Loader leiab, et kontseptsioon mälestusest kui mahutist, ressursist, kust saab asju 'järele vaadata' (sellisel kontseptsioonil põhineb ka laiendatud vaimu teooria), võib ise olla tekkinud just välise ressurside kasutamisest – see, et mälu võrreldakse märkmikuga, tuleneb märkmiku kasutamisest – mitte ei 'vaadata asju järele' märkmikust analoogselt mälestusele vaid mälestusest analoogselt märkmikule. Ta leiab ka, et arusaam sellest, kuidas me mälestame, võib mõjutada mälestamispraktikaid endid (Loader 2013).

3. ÜLDISED PROBLEEMID KOLLEKTIIVSE MÄLU TEOORIATES

Kollektiivse mälu käsitlemisel kerkib esile teatud üldisi raskusi. Probleemid tekivad kollektiivse mälu defineerimisel, üldises mõisteraamistikus, mis seda ümbritseb, samuti on lahknevusi sisulistes küsimustes. Järgnevalt mõned põhilised probleemid.

3.1. Subjektiivsus ja ebamäärasus

„Kollektiivne mälu“ on nähtus, mille puhul justkui teakse, mis see on, kuid lähemal vaatlusel selgub, et see teadmine võib üsnagi palju varieeruda – nähtuse tõlgendamise küsimuses on siiski suuri lahknevusi.

Raskused tekivad juba mõiste kasutamisest endast. Mõistet 'kollektiivne mälu' võidakse kasutada üsnagi suure hulga nähtuste kirjeldamisel. Tihti heidetakse ette, et seda mõistet kasutatakse lausa valimatult (Hirst, Manier 2008). Gedi ja Elam leiavad üldsegi, et 'kollektiivne mälu' on niivõrd ebaselge ning koondab enda alla liiga paljusid erinevaid nähtusi, et sellest ei oleks üldse mõtet rääkida, pigem peaks rääkima nendest koondatavatest nähtustest endast – müüdist, traditsioonist ja muust (Gedi, Elam 1996).

Üldiselt võib öelda, et kollektiivse mälu mõiste omistab küllaltki erinevaid tähendusi ja tähendusvarjundeid, ühest arusaama sellest ei ole. 'Kollektiivne mälu' kui selline jääb küllaltki ebamääraseks nähtuseks. Näiteks W. Kansteiner ütleb, et kollektiivsele mälule saab läheneda vaid kaudselt, et seda saab uurida peamiselt tema mõjude, tagajärgede kaudu, mitte aga tema omaduste kaudu (Kansteiner 2002: 180). Kuigi kollektiivsele mälule ühtselt läheneda ei osata, uuritakse seda teemat siiski palju (vastavalt erinevatele arusaamadele nähtusest endast), kuna ollakse arvamusel, et individuaalsele mälule analoogsed/individuaalse mäluga seotud protsessid võiksid iseloomustada ja lahti mõtestada ka sootsiumis toimuvat. Samas, kuna arusaamad kollektiivsest mälust ei ole mitte ainult erinevad üksteisest vaid ka problemaatilised ning kohati vastuolulised ühe teooria siseseltki, ei ole kindel, kuivõrd sellised lähenemised kollektiivseid protsesse selgitada aitavad.

3.2. Positiivse määratluse puudumine

Kollektiivse mälu määratlemine näib olevat niivõrd keeruline, et tihti autorid ei ütlegi, mis kollektiivne mälu on, sagedamini öeldakse, mis kollektiivne mälu ei ole, püütakse vastust leida välistamise teel.

Kollektiivset mälu iseloomustades tuuakse tihti sisse paralleelid/vastandused ajalooaga. Tihti ollakse arvamusel, et kollektiivne mälu on oma teatud omaduste poolest vastandlik ajaloole. Seda mitmetel põhjustel, eelkõige seetõttu, et ajalugu püüab alati olla objektiivne, kollektiivne mälu on aga oma olemuselt subjektiivne. Ajalugu läheneb minevikule kõrvalseisja vaatepunktist, kollektiivne mälu aga esimese isiku ehk siis meie-vaatepunktist (individuaalse mälu puhul on siis tegemist mina-vaatepunktiga) (Poole 2008). Veel tuuakse välja, et ajalugu ei püüa seostada omavahel erinevaid ajavorme vaid käsitleb ainult minevikku, kollektiivne mälu aga seostab omavahel tihedalt mineviku ja oleviku, kuna kollektiivne mälu on tihedalt seotud teatud grupi identiteediga, seetõttu on vajalik minevikku ja olevikku, teatud määral ka tulevikku omavahel seostada, et tagada identiteedi jätkuvust ajas (Roediger et al. 2009).

On ka mõningaid teisi kriteeriume, näiteks Poole (2008) leiab, et kõrvalseisja-vaatepunkti tõttu (s.t ajalugu on mineviku sündmuste suhtes kõrvalseisja vaatepunktis, ei suhestu mina- või meie vormis), ei too ajalugu endaga kaasa vastutust, mis aga kaasneb esimese isiku vaatepunktiga. Poole leiab, et kollektiivne mälu ongi teatud määral kui esimese isiku vormis jutustatud ajalugu, ta ütleb, et kollektiivne mälu teeb mineviku kohta teatud väiteid, mida ajalooline uurimus võib kinnitada või ümber lükata. Selliste väidete tegemine on aga pelgalt kollektiivse mälu kognitiivne aspekt ning normatiivne aspekt, mis eelkõige mälu ajaloost eristabki, on vastutus. Kollektiivne mälu toob lisaks informatsioonile minevikust olevikku kaasa ka mineviku vastutused. Kollektiivse mälu ülesandeks on eelkõige oleviku põlvkonda informeerida vastutustest, mille mineviku sündmused endaga kaasa toovad. Nagu ütleb Arendt, siis on kollektiivse vastutuse eeldamiseks vajalikud kaks tingimust: et inimest peetakse vastutavaks selle eest, mida ta pole teinud ning et see vastutuse põhjus on selline

grupi-kuuluvus, mida inimene ei saa omal tahtel lõpetada (Arendt 2013). Vastutus on kollektiivses mälus oluline just erinevate ajavormide, mineviku, oleviku ja tuleviku omavahel seostajana (Poole 2008).

Kuigi enamasti kollektiivse mälu teoreetikud leiavad, et ajalugu ja kollektiivne mälu eristuvad teravalt, leiab näiteks W. Kansteiner, et ehk peaks ajalugu ümber defineerima teatud tüüpi kultuurimäluks, kuna tegelikkuses ei ole ka ajalugu objektiivne vaid ikkagi subjektiivne nagu mälu (Kansteiner 2002). Sellisel juhul ei saaks kollektiivset mälu määratleda ka selle läbi, et see ei ole ajalugu. Näiteks Ricoeur leiab, et kollektiivne mälu on justkui teatud ajalooeelse seisund, midagi, mis moodustab pinna historiograafia jaoks (Ricoeur 2006).

3.3. Indiviid ja kollektiiv

Väga problemaatiline on kollektiivse mälu teooriates ka indiviidi ja kollektiivi suhe. Arvamused sellest, kas pigem indiviid mõjutab kollektiivi või kollektiiv indiviidi ning kui suured on need mõjud üksteisele, samuti küsimus, kas mäletavad ikkagi pigem indiviidid või on selleks võimelised ka kollektiivid kui indiviidide-üleused entiteedid, erinevad üsna palju. Mitte üksnes ei lahkne erinevate teooriate seisukohad vaid ka, olulisemana, ühe teooria siseseltki jääb üksikisiku ja kollektiivi suhestumine teatud määral arusaamatuks.

Gedi ja Elam leiavad, et raskused tekivad juba 'kollektiivse mälu' kui mõiste enda tõttu. Nende kohaselt on kõik „kollektiivsed“ terminid problemaatilised, „kollektiivne mälu“ samuti, kuna neid võimeid, mida kollektiivsetele terminitele omastatakse, saavad teostuda vaid individuaalsel tasandil, neid saavad omada vaid indiviidid (Gedi, Elam 1996: 34).

Halbwachs ütleb, et erinevad grupi-kuuluvused mõjutavad teatud määral kõikide individuaalsete mälestuste tekkimist, need annavad üksikisikule teatud konteksti, mille raamesse tema mälestused alati jäävad. Individuaalsete mälestuste sisu on teatud määral grupi poolt kujundatav. Vaid seetõttu, et sotsiaalsetest mõjudest pole võimalik alati aru saada, jääb illusioon, nagu oleksid mälestused individuaalsed, kuigi on tegelikult alati teatud määral sotsiaalsed. Samas on Halbwachsi kohaselt vaid üksikisikud need, kes mäletavad (Halbwachs 1980) ehk siis mäletamisprotsess teostub vaid üksikisikute kaudu. Hoolimata sellest, et

protsess ise on individuaalne, on protsessi kaudu mäletatav mälestus ise kollektiivne. Kui aga kollektiiv ise ei saa mäletada ning saab olla vaid indiviidi mõjutajaks mäletamisprotsessis, siis oleks justkui kollektiivil mälu, mis teostub vaid läbi kollektiivi üksikute osade. Siin tekiks justkui olukord, kus kollektiiv küll ei mäleta, aga omab mälestust, mida oleks aga kummaline väita, kuna mälestus tuleb esile just mäletamise protsessis.

Halbwachs ütleb, et iga individuaalne mälestus on teatud vaatepunkt kollektiivse mälu (või kollektiivsete mälestuste) suhtes (Halbwachs 1980). Selline väide aga on vastuolus tema arusaamaga „sotsiaalsetest raamistikest“, mis justkui näitaks, et kõik individuaalsed mälestused on kollektiivi poolt mõjutatud, et mäletatakse n.ö sotsiaalsete raamistike piires. Kuid väide, et individuaalne mälestus on vaatepunkt kollektiivsetele mälestustele, eeldaks seda, et kollektiivil on mälestused. Kui aga Halbwachs leiab ka, et mäletamisprotsess toimub vaid üksikisikutes, siis justkui ei saaks kollektiivile mälestusi üldse omistada, olemas on vaid kollektiivne mõju läbi sotsiaalsete raamistike. Samas näeb Halbwachs kohati siiski kollektiivset mälu (ehk siis kollektiivseid mälestusi) omaette entiteedina ning ütleb, et ka kollektiividel on mälu ning nad on võimelised mäletama: „...on ainult loomulik, et me kaalutleme ka gruppi ennast omavat võimet mäletada ning et me saame omastada mälu näiteks perekonnale nagu ka igale teisele kollektiivile“ (Halbwachs 1992: 54). Halbwachsi väited pole seega omavahel kooskõlas.

Halbwachsi puhul mäletab indiviid ning mitte kollektiiv, kuid ometi on viimasel mälestused, mis on tekkinud individuaalsetest mälestustest. Individuaalsed mälestused on samuti tema sõnul teatud määral kollektiivsed mälestused, sest kollektiiv on neid mõjutanud. Üks asi aga on mälestuse kollektiivsus mõjutatuse mõttes, teine asi on kollektiivi kui entiteedi mälestus. Viimase puhul muutub häguseks, mida tähendab mäletamine kui protsess, juhul kui see protsess toimub eelkõige individuaalselt. Seega jääb Halbwachs selles suhtes, kas mäletajaks ja mälu kandjaks on pigem üksikisik või kollektiiv ning kuidas ja kuidas kollektiiv ja üksikisik üksteist mäletamise protsessis mõjutavad, üsna segaseks ning ebajärjekindlaks.

Kuna Halbwachsi lähenemine kollektiivsele mälule on omaks võetud ka mitmetes teistes teooriates, teeb see needki teooriad kollektiivi ja indiviidi suhestumise kohalt problemaatiliseks. Näiteks J. Assmann võtab oma kahetises jaotises, mis jagab kollektiivse

mälu kommunikatiivseks ning kultuurimäluks, kommunikatiivse mälu puhul omaks Halbwachsi lähenemise kollektiivse mälu suhtes (Assmann 1995) ehk siis leiab, et seda võib iseloomustada üsna samamoodi kui Halbwachs iseloomustab kollektiivset mälu üldiselt. Seega tekib selles osas Assmanni teooriast samuti raskusi üksikisiku-kollektiivi suhete määramisel. Kuid kui selle teooria puhul jätta 'argimälu' osa kõrvale ning uurida vaid 'kultuurimälu' mõistet kui kollektiivse mälu teist poolt, siis kas selle puhul muutuvad kollektiivi-indiviidi suhted selgemaks?

Kultuurimälu on „kollektiivselt jagatud teadmine“ (Assmann 1995) ehk siis mingisugune teadmine, mida jagab teatud hulk inimesi. Tegemist on justkui „kogutud mälu“ (Olick 1999). Kuid milline on indiviidi roll nendes jagatud teadmistes, peale selle et ta on nende vastuvõtjaks? Need teadmised, mida väljendab kultuurimälu, peavad ka kusagilt tekkima. Assmann räägib sellest teadmisest kui millestki juba olemasolevast, kuid jätab ütlemata, millise protsessi käigus see mälu tekib ning milline roll on selles indiviidi ja kollektiivi suhtel.

Kultuurimälu iseloomustab Assmann sarnaselt individuaalse mälu kirjeldustega. Ta ütleb, et kultuurimälu on teatud teadmiste varamu, millest rühm ammutab teadmisi (need teadmised täidavad peamiselt ülesannet tagada rühma teadlikkus oma ühtsusest ja eripärast ehk on seotud kollektiivse identiteediga). Samas aga toimib kultuurimälu ka rekonstruktiivselt ehk on küll informatsiooni säilitajaks, kuid see, mis selle informatsiooniga hiljem juhtub, sõltub oleviku kontekstist.

Kui aga Assmann räägib kultuurimälust kui rekonstruktiivsest mälust, siis selle rekonstruktiivsuse puhul peaks mälestused ehk siis antud juhul „mälu kujundid“ end pidevalt n.ö uuesti looma. Assmann ütleb, et „iga kaasaegne kontekst“ suhtub olemasolevasse kultuurimälusse erinevalt (Assmann 1995). Kuid ta ei räägi mälu taasloomisest, ka siinkohal on kultuurimälu siiski justkui pidevalt olemas ega teki kusagilt. See, mis muutub, on kollektiivi suhestumine kultuurimälusse. Kelle/mille mälu/mälestustega on tegu selle objektiviseeritud kultuurimälu puhul, jääb siin aga selgusetuks.

Laiendatud vaimu teooria väidab, et mälu protsessid toimuvad indiviidis ümbritseva keskkonna, seega ka sootsiumi abil. Ka nende teooriate puhul jääb siiski ebaselgeks kollektiivi ja üksikisiku suhe. Võib mõista, et mäletavad ikkagi üksikisikud ning kollektiiv on

vaid mäletamisseisundite võimaldajaks, kollektiivile endale mäletamist omistada ei saa. Samas, teooria toetub arusaamale, et juhul kui väljaspool indiviidi toimuvat protsessi oleks võimalik vähemalt ette kujutada kui peas toimuvat, siis võib seda lugeda ikkagi kognitiivseks protsessiks (Gallagher, Crisafi 2008). Juhul kui aga läbi keskkonna ja kollektiivi toimivat protsessi võib nimetada „kognitiivseks“, siis võib ka kogu seda süsteemi, kus protsess aset leiab, nimetada eraldi subjektiks ning mäletamisseisundi kandjaks.

Põhimõtteliselt võib öelda, et eelkõige on laiendatud vaimu teooria siiski individist lähtuv, kuid individiga on tihedalt seotud kõik see, mis teda ümbritseb ning ka kõik need, kes teda ümbritsevad (kuna ümbritsev keskkond ei moodustu vaid asjadest). Kuna mäletamisprotsessid on laiendatud vaimu teorias keskkonnaga haakuvad, on need haakuvad ka ümbritseva sootsiumiga ning mälu (mäletamisseisundite näol) omandab kollektiivse aspekti. Kuid kui suures osas indiviidi mäletamisseisundid keskkonna ja sootsiumiga „segunedes“ muutuvad sotsiaalseteks ning kas sotsiaalne aspekt annab neile ka teistsuguse tähenduse kui sellistele protsessidele, mis toimuvadki vaid 'pea sees', jääb siiski ebaselgeks.

Hirst ja Manier püüavad selgeks teha, kus kollektiivsed mälestused asuvad. Selles küsimuses on teooriates põhimõtteline lahkevus, mis puudutab üksikisiku ja kollektiivi suhet. Ühed teooriad asetavad kollektiivsed mälestused välisesse maailma, kollektiivsed mälestused on siinkohal midagi indiviidi-ülest. Selliste teooriate kohaselt ei ole kollektiivsed mälestused mitte üksikisikute ühendatud või jagatud mälestused, neid nähakse hoopiski sotsiaalsete kujutistena, mis sisalduvad maailmas, mitte üksikisiku peas (Hirst, Manier 2008). Sellise lähenemise pooldajad ei eita, et individid mäletavad, kuid need mälestused, mida nad kollektiivselt mäletavad, asuvad väljaspool neid. Teist tüüpi teooriad leiavad, et kollektiivsed mälestused ei asu maailmas väljaspool indiviidi vaid indiviidi peas. See tähendab, et kollektiivne mälu koosneb ikkagi jagatud individuaalsetest mälestustest, kuigi need jagatud mälestused on kollektiivse identiteedi kandjaks (Hirst, Manier 2008).

Selline jaotis haakub ka Olicki lähenemisega, kus ta jagab kollektiivse mälu teooriad individualistlikeks ja kollektivistlikeks ehk kogutud ja kollektiivse mälu teooriateks. Sellise klassifitseerimise aluseks ei ole küll kollektiivsete mälestuste asukoht vaid see, kas kollektiivne mälu moodustab mingisuguse omaette funktsioneeriva terviku või loetakse teda pelgalt individuaalsete mälestuste summaks (Olick 1999). Individualistlike käsitluste puhul on

kollektiivses mälus keskseks üksikisikud. Just üksikisikutel on võime mäletada, nad võivad mäletada kas koos või eraldi, kuid üksikisikute mälu ei saa olla neist midagi omaette seisvat, läbi kollektiivi tekkinut.

Kollektivistlikud teooriad leiavad aga, et individualistlik lähenemine on puudulik, kuna kollektiivse mäletamise puhul toimuvad teatud protsessid, mida ei saa taandada üksikisikute psühholoogilistele protsessidele. Kollektivistlikud teooriad väidavad üldiselt, et kollektiividel on mälestused, mis on rohkemat kui omavahel liidetud individuaalsed mälestused. Mis selleks 'rohkemaks' on, jääb küll ebaselgeks, seda autorid üldiselt ei täpsusta, see jääb erinevates kollektiivse mälu teooriates pigem aimatavaks ning oletatavaks kui millekski, millele selgelt läheneda proovitakse. See tabamatu 'lisaväärtus' jääb kollektivistlike käsitluste juures üheks suuremaks probleemkohaks. Individualistlike käsitluste juures küll sellist probleemi ei teki, kuid alles jääb siiski indiviidi ja kollektiivi omavahelise suhestumise ning vastastikuse mõju küsimus.

Teatud autorid leiavad, et 'mälu' võib olla selline mõiste, mida ei saagi individuaalselt tasandilt kollektiivsele üle kanda (Gedi, Elam 1996; Fentress, Wickham 1992). Sel põhjusel räägivad näiteks Fentress ja Wickham pigem „sotsiaalsest mälust“ - nad leiavad, et mõiste „kollektiivne mälu“ võib kaasa tuua „kollektiivse teadvuse“ mõiste sellises tähenduses, kus see „kollektiivne teadvus“ on lahutatud üksikisikute mõtteprotsessidest, mis oleks aga vastuvõetamatu (Fentress, Wickham 1992).

4. KUIVÕRD RÄÄKIDA 'KOLLEKTIIVSEST MÄLUST'? KAS/KUIVÕRD ON IGASUGUNE MÄLETAMINE SOTSIAALNE?

Juhul kui eelnevad kollektiivse mälu teooriad kõik jätavad midagi tabamatuks ja ei suuda selgemaks teha seda, mis siis on kollektiivne mälu, kas saab kollektiivsest mälust üldse rääkida? Võibolla peaks rääkima üldse millestki muust? Nagu ütleb ka Kansteiner, saab kollektiivsest mälust rääkida läbi tema mõjude ning tagajärgede (Kansteiner 2002). Ehk kollektiivsed mõjud ja 'sotsiaalsed raamistikud' ongi see 'kollektiivne mälu', mida püütakse uurida?

Juhul kui olemas ei ole „kollektiivset mälu“ kui ühtset tervikut, ei tähenda see veel, et olemas ei oleks seda, mida kollektiivse mälu teooriad üritavad lahti mõtestada – kollektiivi ja üksikisiku omavahelist suhestumist ning kollektiivi mõju üksikisikule. „Kollektiivse mälu“ asemel oleks seega õigem rääkida hoopis teatud sotsiaalsetest mäletamise ajenditest või ka „sotsiaalsetest raamistikest“.

Halbwachs toob „sotsiaalsete raamistike“ kohta mitmeid näiteid, mille abil ta tahab näidata, et sotsiaalsed mõjud on inimese mälestustes alati kohal. Mõningad neist näidetest sobivad väga hästi sootsiumi erinevate rollide esile toomiseks.

Esimene näide: inimene, kes on esimest korda Londonis, jalutab ringi erinevate inimeste seltskonnas (arhitekt, ajaloolane, maalikunstnik, ärimees) või siis loeb nende eripalgelisi linnakirjeldusi ning pärast seda teeb ta jalutuskäigu omapead. Ei saa öelda, et mälestused, mis jäävad sellest jalutuskäigust, mis toimus omapead, oleksid vaid individuaalsed, kuna jalutuskäigu ajal on inimese mõtted mingil määral mõjutatud nendest eelnevatest kohtumistest, mil talle näidati linna erinevatest vaatenurkadest (ka siis kui ta on vaid lugenud kirjeldusi linna kohta, tulevad need erinevad kirjeldused talle teatud hetkedel meelde ning mõjutavad temas kujunevaid mälestusi). Näiteks mõnest teatud kohast möödudes tulevad talle meelde tema ajaloolasest sõbra kommentaarid (või, vastavalt, tulevad näiteks meelde teatud ajalooramatutest loetud sündmused). Ka juhul, kui inimene kasutab sel jalutuskäigul vaid kaarti ega ole mõjutatud ei sõprade jutustustest ega külastatavate kohtade kohta loetud kirjeldustest, meenutavad teatud kohad Londonis talle näiteks kunagi loetud Dickens

jutustusi ning sel juhul saadab teda jalutuskäigul Dickens. Iga kord kui meelde tulevad kellegi teise mõtted, seisukohad, vaated, ei saa öelda nagu peegeldaks inimene oma kogemust üksi, sest mõtteliselt asetub ta tegelikult mõnda rühma, sotsiaalsesse gruppi (sealjuures ei pea ta olema neist rühma poolt tekitatud kontekstidest sugugi teadlik). Kas siis näiteks rühma, millesse kuuluvad tema ise ja too arhitekt (või ka, hoopiski rühma, mille suhtes arhitekt oli vaid interpreediks), maalikunstnik (või tema sotsiaalne grupp) või keegi muu (Halbwachs 1980). Siin tahab Halbwachs näidata, et mäletamisprotsessi on ka üksikisiku tasandil teatud määral alati kaasatud sootsium, kuna inimene kui ühiskondlik olevus on alati sotsiaalsest kontekstist mõjutatud ning ka mäletamine ei saa olla vaba ühiskondlikest mõjudest.

Teine Halbwachsi näide peaks esile tooma, et isegi juhul kui esmapilgul teatud olukordades tundub, nagu ümbritsev keskkond ja sootsium mäletamist ei mõjutaks, on see siiski ekslik arvamus. Too näide on reisikaaslastest, kellest üks oli reisi ajal teistest mõtteliselt eemal. Reisi ajal tundis ta puudust kellestki teisest/teistest, tunded ja mõtted, mida ta endaga kandis, olid tekkinud hoopiski teiste, kas siis päris või kujutletavate gruppide mõjul. Tema kujutlustes tekkisid talle reisikaaslasteks teised inimesed ning teatud kohad või olukorrad võisid saada väärtuse, mis oli arusaadav vaid tema jaoks.

Kui kunagi hiljem peaks see inimene mõne oma reisikaaslasega kohtuma ning too tuletaks meelde mõnda juhtumisi ja jutuajamisi, mis leidsid aset samal reisel, ei mäleta ta aga midagi, millest talle räägitakse, asjatult püütakse talle seda meelde tuletada. Kui see inimene oleks säilitanud reisi ajal teistega kontakti, mäletaks ta neid juhtumisi. Kuid see inimene mäletab midagi muud, seda, mida tema samal ajal koges, ning mis on teistele tundmata. Siin ei aita teiste meeldetuletus sugugi inimesel juhtunut meelde tuletada ning samas tuleb ilma teiste abita meelde midagi, mis pole jagatud mitte kellegagi.

Halbwachsi väitel ei näita see siiski nagu saaks rääkida puhtalt individuaalsest mälust/mälestustest, mida ümbritsevad sotsiaalsed aspektid ei mõjuta. Ülaloodud näites ei ole inimene teistest eemale tõmbudes mitte üksi vaid ühendatud mõne muu sotsiaalse grupiga, mitte küll sellega, milles ta füüsiliselt kohal on, kuid siiski on mõni grupp teda mõjutamas (Halbwachs 1980).

Veel üks näide Halbwachsilt, millega ta tahab näidata, et mälestused, mis sisaldavad väheseid kollektiivi liikmeid, jäävad just seetõttu, et need omavad tähendust vaid väiksele

kollektiivi osale, 'kollektiivses mälus' tagaplaanile. Esiplaanil on mälestused, mis sisaldavad suurimat hulka rühma liikmeid.

Antud näide räägib kahest inimesest, kes on väga lähedased, kuid elavad parajasti erinevates keskkondades (Mlle. de Lespinasse ja Comte de Guibert). Nt läbi kirjade võivad nad küll üksteisele edasi anda oma tundeid ja muljeid ning see võib teha võimalikuks näha üksteist ka läbi selle ühiskonna silmade, kus teine elab. Kuid siiski ei ole võimalik aru saada erinevatest muutustest, mida teine inimene kogeb end ümbritseva sotsiaalse keskkonna suhtes, kuidas muutub tema suhtumine (Halbwachs 1980).

Kollektiivse mälu seisukohalt on siin ilmselt olulisim, et see teine, eemalolev inimene, kes elab teises keskkonnas, on eraldatud grupist, kuhu kuulub tema lähedane. Seetõttu ei kuulu nt Comte de Guiberti mälestused ning mälestused, mis tal on ühised Mlle. de Lespinasse'iga, tolle sotsiaalse ringkonna ühiselt jagatud mälestuste hulka. Ta on sellest n.ö ära lõigatud ja seetõttu mingil määral ära lõigatud ka teise inimese mälestustest, kuna seal on domineerivad need sotsiaalsed grupid, mis on parajasti „kohal“ ehk siis teda parajasti tema elus ümbritsemas.

Fagin jt toovad kaks näidet nn. hajutatud või jagatud mäletamisest, protsessist, kus sootsium mõjutab (ja aitab) indiviidi tema mäletamises. Esimene näide on tänavavõrgustikust. Selleks, et mäletada, kuidas jõuda ühest teatud punktist teise, on inimesel vaja selle struktuurimustriga kohaneda ning kasutada seda mustrit mäletamise suunamisel. Kuid tänavavõrgustik ei aita indiviididel mäletada mitte seetõttu, et nad ise oleksid leidnud, et see struktuur on informatsiooni mäletamiseks parim, vaid seetõttu, et linn on nii struktureeritud (Fagin et al. 2013). Linna struktuur suunab ka mälestuste struktureerimist.

Teine näide on kahe inimese omavahel jagatud mälestustest, mille puhul kaks inimest räägivad omavahel eelmisel õhtul toimunud peost. Vestluse eesmärk ei ole küll aidata teineteisel meenutada, kuid see, mida üks neist ütleb, võib teisele tuua meelde mõne aspekti, mida ta soovib mäletada, kuid mis oli seni tema poolt unustatud. Mäletamise akt on nende kahe inimese vahel 'hajutatud', jagatud, kuid see jagamine ei toimunud neist kumbagi poolt eesmärgiga suunata üht neist või mõlemat mäletama rohkem kui nad oleksid endale meenutanud üksi (Fagin et al. 2013).

Jagatud mäletamise alla kuuluvad ka näiteks monumendid, memoriaalid, ajalooramatud,

ajaloolised filmid ja muu sarnane, seda küll teisel tasandil kui näiteks vestluse kaudu mälestuste jagamine. Selline „jagatud mäletamine“ kuulub rahvuslikule tasandile. See on Fagini jt kohaselt siiski analoogseks protsessiks vestluse kaudu mälestuste jagamisele ning levinud seetõttu, et ühiskonnad on muutunud suuremaks ja kompleksemaks. Materiaalsed artefaktid väljendavad kollektiivseid mälestusi suuremas ühiskonnas just nagu seda väiksemates kogukondades väljendavad omavahelised vestlused mineviku sündmustest (Fagin et al 2013).

Kollektiivne meeldetuletamine mõjutab omakorda individuaalseid mälestusi: kui inimesed jagavad oma mälestusi üksteisega, muutuvad antud mälestused omavahel sarnasemaks. See ei pruugi mälu täiustada või täiendada, kuid omab siiski teatud positiivset mõju, seda sotsiaalsest küljest – arendab inimeste sotsiaalsust. Selline mõju ei oleks positiivne kui inimesed ei oleks sotsiaalsed olendid. Kuna nad seda aga on, siis mälestuste „ühtesulamisel“ täita teatud vajalik funktsioon (Fagin et al. 2013).

Inimeste omavaheline ühine meeldetuletamisprotsess ei soodustaks mälestuste ühtesulamist – erinevate inimeste mälestuste omavahelist ühtlustumist, juhul kui inimese mälu oleks rohkem arvutimälu sarnane ehk kui see jääks aja käigus muutumatuks, fikseerituks. Inimmälu on aga teiste mõjule avatud (Fagin et al 2013).

Sotsiaalsed mõjud mäletamises ei pruugi aga tingimata tähendada, et indiviid mäletab nende mõjude tõttu rohkem. See tähendab, et mäletatakse teisiti ning teisiti mäletamine võib tähendada küll ka teatava lisainformatsiooni esile kerkimist, mis poleks pruukinud esile tulla ilma sotsiaalsete mõjudeta, kuid nende mõjude tõttu võib ka teatud informatsioon hoopiski kõrvale jääda. Tänavavõrgustike näite puhul tuleb esile, kuidas sotsiaalsed mõjud suunavad individuaalse mäletamise protsessi mitte sisu vaid pigem vormi mõttes, sotsiaalne mõju väljendub selles, kuidas inimesed mäletavad. Vorm võib küll ka mõjutada sisu ehk siis võib antud mäletamise struktuuri tõttu teatud informatsioon kõrvale jääda, kuna see ei sobi ülejäänud raamistikku. Vestluse puhul võib esineda „summutamine“ - enese- või teistepoolne tsensuur, mille tõttu kõikidest mälestustest ei pruugita rääkida. Kõrvale jäävad mälestused, mis on vastuolus individuaalsete ning kollektiivsete eesmärkidega (Harris et al. 2010: 266).

Individuaalseteks eesmärkideks, mis mälu ja mäletamist ajendavad, on näiteks positiivse identiteedi säilitamine, kollektiivseteks eesmärkideks aga näiteks rühma kokkukuuluvuse

edendamine, suhete parandamine, jagatud kogemuste tähenduse arutamine ning ühistegevuste planeerimine (Harris et al. 2010).

Sotsiaalsed normid

Sotsiaalsed normid määravad, mis on sootsiumis aktsepteeritav ja mis mitte (Bicchieri, Muldoon 2014). Sotsiaalsed normid on teatud ühiskonnapoolne ettekirjutus, seda ka mälestustele.

Zerubavel ütleb, et mäletamine ei ole spontaanne akt ning seda suunavad mäletamise sotsiaalsed normid, mis kirjutavad ette, mida peaks kindlasti mäletama ning mida unustama (Zerubavel 2004). Sotsiaalsed normid on teatud mõttes oluliseks mälu ja mälestusi kujundavaks teguriks. Sotsiaalsed normid annavad mälestustele suuna, neist sõltub, mida peaks pidama mäletamisväärseks ja mida mitte. Zerubavel toob välja, et sotsiaalsed mäletamis-normid tulevad hästi esile näiteks perekondlikel kogunemistel, kus ühiselt meenutatakse koos kogetud sündmusi. Sellistes olukordades enamasti õpitaksegi sotsiaalselt kohaseid mineviku meenutamise vorme, samuti mäletamise kirjutamata reegleid, mis aitavad tavakohaselt mäletamisväärset sellest, mille võib või isegi peaks unustama. Zerubavel toob näite lapsest, kes on veetnud terve päeva emaga koos linnas ning kuuleb tagasi koju jõudes ema jutustust teistele pereliikmetele sellest, mida nad ette võtsid. See jutustus on lapse jaoks ka õppetunniks sellest, mida tavapäraselt peetakse mäletamist ning mida unustamist väärivaks (Zerubavel 2004).

Teatud hoiakud, mis on levinud, on levinud just seetõttu, et just sellised hoiakud sobivad teatud sotsiaalsete normidega. Ning seda, mis sotsiaalsete normidega sobib, mäletatakse üldjuhul ka paremini, kuna inimestel on kalduvus paremini mäletada seda, mis sobib teatud raamistikku – minevikust jutustamisel kasutavad inimesed sageli keeruliselt formuleeritud loo-struktuure (Zerubavel 2004). Täheleb, raamistikud aitavad inimestel minevikule paremini läheneda, seda paremini hoomata.

Fentress ja Wickham leiavad, et just teistega jagamine teeb mälestused sotsiaalseks ning kuna jagatakse mälestusi, mis on teatud viisil olulised, siis oli Halbwachsil õigus selles suhtes, et sotsiaalsed grupid loovad maailmast oma kuvandi, mis põhineb just nende ühisel versioonil

minevikust ning et see minevikuvõersioon ei teki mitte individuaalse mäletamise vaid just kommunikatsiooni läbi. Nad leiavad, et individuaalsed mälestused ning ka mäletamise kognitiivne protsess sisaldavad paljutki, mis on oma päritolult sotsiaalne (Fentress, Wickham 1992: X). Nad väidavad, et mineviku tähenduse mõistmisel ei ole oluline, kas inimene on ise seda minevikku kogenud, on sellest talle jutustatud või on ta sellest näiteks raamatust lugenud (Fentress, Wickham 1992). Oluline pole mitte mälestuste päritolu vaid see, kas ja kuivõrd need mälestused omavad tähendust indiviidi või kollektiivi jaoks.

Tähendus, nagu leiavad Hirst ja Manier, määrab, kas tegemist on 'kollektiivse mälu' või pigem 'kogutud mälu'. Kollektiivseks mäluks on nende sõnutsi need mälestused, mis on oma tähenduselt olulised ehk mängivad rolli kollektiivse identiteedi kujundamisel (Hirst, Manier 2008). Nagu ütleb Zerubavel, on sotsiaalsetel mõjudel individuaalset mäletamist soodustav roll, kuna need loovad teatud raamistiku või struktuuri, millesse mälestused sobitada, konkreetse struktuuri olemasolu teeb aga mineviku paremini hoomatavaks (Zerubavel 2004). Teine inimene või teised inimesed on meie mälu aluseks, eriti selle osas, mida me ise mäletada ei saa ning samamoodi on ka iga üksikisiku mälu midagi, mis ei ole „tema osa“ (Delich 2004). Ehk siis on iga üksikisik osaleja nii enese kui teiste mälu.

On sotsiaalsed raamistikud, mis teatud määral mälestusi mõjutavad. Mõned mälestused selle sotsiaalse raami sees on tähendusrikkamad ning olulisemad kui teised ning nendest olulisematest mälestustest võivad omakorda osad olla olulised vaid üksikisiku jaoks, teised aga mängivad rolli ka suurema inimhulga, sotsiaalsete gruppide jaoks. Need sotsiaalses plaanis olulised mälestused olekski ehk need, mida „kollektiivse mälu“ all silmas pidada. Hirst ja Manier soovivad, et juhul kui teatud mälestus on küll kogukonnas laialt levinud, kuid ei ole oma tähenduselt eriti oluline, peaks sellest rääkima kui „kogutud mälu“ ning vaid juhul kui mälestus on oluline ehk see on kollektiivi ühtsuse ning kollektiivse identiteedi aluseks, võib öelda, et tegu on „kollektiivse mälu“ (Hirst, Manier 2008).

Kuid kuna näib, et „kollektiivse mälu“ mõiste ise tekitab üsnagi palju segadust, oleks selguse huvides parem konkreetsemalt rääkida sotsiaalsete mõjudega mälestustest või „sotsiaalselt raamitud“ mälestustest (nagu ühes osas oma teooriast soovib ka Halbwachs).

KOKKUVÕTE

Antud töös olen käsitlenud kollektiivse mälu mõistega seonduvat problemaatikat. Peamiseks etteheiteks erinevatele kollektiivse mälu teooriatele on olnud, et need on liiga hägusad ning selgitavad kollektiivse mälu tähendust ka ühe teooria piires vastuoluliselt.

Olen toonud välja mõned kollektiivse mälu teooriad, millest igäühe juures on ilmnenud konkreetsed teooria-spetsiifilised probleemid. Maurice Halbwachsi, esimese kollektiivse mälu teoretiku puhul ilmnes, et kuigi tema käsitlus sisaldab küllaltki olulisi aspekte ning tema seisukohad omavad suurt rolli veel tänapäevalgi, on tegemist teooriaga, kus kerkivad esile omavahel vastuolulised seisukohad. Seetõttu on implitsiitselt Halbwachsi seisukohti kaasavad teooriad nagu näiteks Jan Assmanni oma, kus tuleb esile kollektiivse mälu kahetine jaotis, samuti teatud vastuolusid kaasa toovad. Assmanni kommunikatiivse ning kultuurimälu jaotis on suurel määral, eriti just kommunikatiivse mälu puhul, Halbwachsi teooriale toetuv ning teises, kultuurimälu osas pigem teda täiendav.

Ka laiendatud vaimu teooriaga kaasnev arusaam kollektiivsest mälestusest toetub teatud küsitavatele printsiipidele, peamiseks etteheiteks on teorias peituv liialt objektiviseeritud käsitlus bioloogilisest mälestusest, mis võtab mälestuse pelgalt kui teatud mahutit. Tegelikult on aga selline mälestuse-käsitlus vägagi lihtsustav ning mälestuse erinevaid funktsioone ignoreeriv.

Lisaks konkreetsetele probleemidele on ka teatud üldised probleemid, mis kollektiivse mälestuse käsitlustes esinevad. Nendeks on eelkõige subjektiivsus ja ebamäärasus – mõistest ei ole ühtset arusaama ning seetõttu jääb 'kollektiivne mälestus' küllaltki ebamääraseks. Samuti on probleemiks positiivse määratluse puudumine kollektiivse mälestuse kohta – väga sageli defineeritakse kollektiivset mälestust läbi selle, mis see ei ole (kollektiivne mälestus ei ole ajalugu). Kolmandaks ning vast kõige suuremaks probleemiks on see, et kollektiivse mälestuse teooriates jääb üldiselt arusaamatuks üksikisiku ning kollektiivi suhe ehk see, kas mälestavad pigem individidid või on selleks võimelised ka kollektiivid ning kui palju üksikisikud ja kollektiivid üksteist mälestamis-suhtes mõjutavad.

Eelnevatest probleemidest tulenevalt pakun välja teatud arusaama 'kollektiivsest mälestusest', mis võiks aidata neid probleeme vältida. Selleks on tegelikult 'kollektiivse mälestuse' mõiste ühtse ja konkreetse määratluse puudumine ning soovitus rääkida 'kollektiivse mälestuse' asemel pigem

sotsiaalsete mõjudega või „sotsiaalselt raamitud“ mälestustest.

KASUTATUD ALLIKAD

- Arendt, H. (2013). "Kollektiivne vastutus". *Vikerkaar* **28**:9, 36-43.
- Assmann, J. (1995). "Collective Memory and Cultural Identity". *New German Critique* **65**:1, 125-133.
- Assmann, J. (2012). "Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet". *Vikerkaar* **24**:10, 1775-1786.
- Bernecker, S. (2012). *Memory: A Philosophical Study*. New York: Oxford University Press.
- Bicchieri, C.; Muldoon, R. (2014). "Social Norms". *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edition).
<http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/social-norms>, 14.05.2014
- Clark, A.; Chalmers, D. (1998). "The extended mind". *Analysis* **58**:1, 7-19.
- Cubelli, R. (2010). *A new taxonomy of memory and forgetting*. Ed. Sala, S. D. *Forgetting*. Hove: Psychology Press, 35-47.
- Delich, F. (2004). "The social construction of memory and forgetting". *Diogenes* **51**:1, 65-75.
- Fagin, M.; Yamashiro, J.; Hirst, W. (2013). "The Adaptive Function of Distributed Remembering: Contributions to the Formation of Collective Memory". *Review of Philosophy and Psychology* **4**:1, 91-106.
- Fentress, J.; Wickham, C. (1992). *Social Memory*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Gallagher, S.; Crisafi, A. (2009). "Mental Institutions". *Topoi* **28**:1, 45-51.
- Gedi, N.; Elam, Y. (1996). "Collective Memory – What Is It?". *History and Memory* **8**:1, 30-50.
- Harris, C.; Sutton, J.; Barnier, A. (2010). *Autobiographical Forgetting, Social Forgetting and Situated Forgetting: Forgetting in Context*. Ed. Sala, S. D. *Forgetting*. Hove: Psychology Press, 253-284.
- Halbwachs, H. (1980). *The Collective Memory - I. Individual Memory and Collective Memory*.
<http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap1.pdf>, (14.05.2014).
- Halbwachs, H. (1992). *On Collective Memory*. USA: The University of Chicago Press.

- Hirst, W.; Manier, D. (2008). "Towards a psychology of collective memory". *Memory* **16**:3, 183-200.
- Kansteiner, W. (2002). "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies". *History and Theory* **41**:2, 179-197.
- Loader, P. (2013). "Is my Memory an Extended Notebook?" *Review of Philosophy and Psychology* **4**:1, 167-184.
- Michaelian, K. (2011) "The epistemology of forgetting". *Erkenntnis* **74**:3, 399-424.
- Michaelian, K. (2012). "Is external memory memory?" *Consciousness and Cognition* **21**:3, 1154–1165.
- Nietzsche, F. (1997). *On the Uses and Disadvantages of History for Life*. Ed. Breazele, D. *Untimely Meditations*. UK: Cambridge University Press, 57-123.
- Olick, J. K. (1999). "Collective Memory: The Two Cultures". *Sociological Theory* **17**:3, 333-348.
- Poole, R. (2008). "Memory, History and the Claims of the Past". *Memory Studies* **69**:6, 149-166.
- Ricoeur, P. (2002). *Memory and Forgetting*. Ed. Kearney, R.; Dooley, M. *Questioning Ethics: Contemporary Debates in Continental Philosophy*. New York: Routledge, 5-11.
- Ricoeur, P. (2006). *Memory, History, Forgetting*. USA: The University of Chicago Press.
- Roediger, H.; Zaromb, F.; Butler, A. (2009). *The Role of Repeated Retrieval in Shaping Collective Memory*. Ed. Boyer, B.; Wertsch J. *Memory in Mind and Culture*. New York: Cambridge University Press, 138-170.
- Sutton, John (2012). "Memory". – *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2012 Edition)*. Ed. Edward N. Zalta. <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/memory>, 13.05.2014.
- Tulving, E. (2002). *Mälu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Zerubavel, E. (2004) *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. USA: The University of Chicago Press.

SUMMARY

The given thesis aims to explain the concept of collective memory. While the term 'collective memory' is quite widely used in the different theories of sociology, psychology, cultural sciences et cetera, the meaning behind it is often not even discussed. Therefore, the reality is that although its use is widespread, the term is often used with different meanings. Even more problematically, the meaning can vary even within the very same theory. That makes 'collective memory' a very problematic term especially as it is often not even recognized that the term itself can have controversial meanings. In my work I attempt to overcome the difficulties with collective memory theories following from the absence of a clear definition.

Collective memory theories are often problematic. There are several problems that are common to most of the theories (although every theory has its own problems as well). Three most important general problems seem to be the lack of clarity (as 'collective memory' is often not defined, each author interprets it somehow differently and there is no common ground for the subject of their discussion), the absence of positive content in the definition (as 'collective memory' is often defined by what it is not) and, most importantly, the unclarity about the relation between individual and collective memory processes – whether only individuals truly remember or does the collective as well and how much do they influence each other in the processes of remembering, is not clear.

To avoid the problems with various theories of collective memory, I conclude that instead of the concept 'collective memory', one should rather discuss socially influenced memories or 'socially framed' memories, for 'collective memory' in itself remains too obscure.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kaia Beilmann,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose "Mis on kollektiivne mälu?", mille juhendaja on Taavi Laanpere,
  - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
  - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 14.05.2014